

DESCARTES ȘI CERCUL LUI HARTLIB: UN EPISOD DE COMUNICARE A CUNOAȘTERII ÎN PERIOADA MODERNITĂȚII TIMPURII

MIHNEA DOBRE

Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” din Arad • Universitatea din București

Descartes and the Hartlib Circle: an episode of knowledge communication in the early modern period. This paper discusses the various strategies taken by Samuel Hartlib in order to approach Descartes. I argue that Hartlib tried, at least twice, to put Descartes in contact with his own philosophical agenda. However, none of these attempts were done directly, but through the use of intermediaries. I detail the case of the 1638–1640 approach, then the 1648 letter exchanges, with a greater focus on the second episode (involving Henry More), which also reflects several additional philosophical points. The aim of the paper is to go beyond Webster’s classical study of the correspondence between More and William Petty and to argue that Hartlib’s second approach carried the mark of another agenda, which was not that much directed toward Descartes, but with imposing Hartlib’s views at the University of Cambridge.

Keywords: Descartes, Hartlib, Bacon, More, Petty.

Până târziu în secolul al șaptesprezecelea, filosofia predată în universitățile din spațiul vest european era cea aristotelică¹. Melanjul dintre gândirea filosofică din Grecia antică și doctrina creștină fusese deja făcut în secolul al treisprezecelea și – în ciuda unui număr crescând de probleme punctuale cauzate de această sinteză – forme ale gândirii aristotelice au continuat să rămână în uz și să cunoască noi dezvoltări². Fără a detalia această istorie complexă a receptării aristotelismului în secolele anterioare modernității timpurii, doresc doar a semnala existența unui

¹ Există o largă literatură pe această temă. A se vedea, spre exemplu, Charles Schmitt, *The Aristotelian Tradition and Renaissance Universities* (London: Variorum Reprints, 1984); Edward Grant, *The Foundations of Modern Science in the Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

² Pentru problemele cauzate de integrarea filosofiei lui Aristotel în cadrul gândirii teologice al Creștinismului Vest European, a se vedea spre exemplu Olivier Boulnois, „Necesitatea metafizicii. Teologia și structura metafizicii medievale”, în *Pluralitatea metafizicii medievale*, ed. Bogdan Tataru-Cazaban (Iași: Polirom, 2005); Hans Thijssen, „Condemnation of 1277”, in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* ed. Edward N. Zalta (2013). Pentru o discuție mai largă a felului în care sinteza din secolul al XIII-lea se transmite în secolele următoare, până în secolul al XVII-lea, a se vedea capitolul 1 din Mihnea Dobre, „Metaphysics and Physics in Cartesian Natural Philosophy: Descartes and Early French Cartesians on the Foundation of Natural Philosophy” (Radboud University, 2010).

cadru de gândire cvasiunanim acceptat care făcea posibilă discuția filosofică și științifică. Începând cu secolul al șaisprezecelea, premise fundamentale ale doctrinelor aristotelice au fost contestate, apărând diverse încercări de reformare a filosofiei din universități³. Programul unei reforme filosofice avea, la acel moment, un sprijin (dar și un exemplu) în reforma religioasă propusă de Luther⁴. Opoziția dintre Biserica Catolică și diferitele biserici reformate arată dificultățile pe care învățământul universitar le traversează în raport cu paradigma aristotelică⁵. Fragmentarea religioasă are un echivalent și în plan filosofic, deoarece ideile contestate ale vremii nu reușesc să ofere un nou cadru de gândire, care să înlocuiască aristotelismul târziu. Nu este, însă, scopul acestui studiu să explice formarea unei noi paradigme, cu toate nuanțele implicate de variatele încercări și elaborări din perioada respectivă. Premisa de la care doresc să pornesc – și care se susține pe istoria schițată mai sus – este că începutul secolului al șaptesprezecelea ne arată o nevoie crescândă de înlocuire a vechiului cadru de gândire cu unul nou. Iar prima jumătate a aceluia secol va cunoaște o mulțime de propuneri de reformă⁶.

Printre propunerile respective, apare și cea a lui René Descartes, un filosof aflat în Provinciile Unite, dar educat în Franța și cu numeroase legături în mediul intelectual parizian. Descartes (1596–1650) începe să publice relativ târziu, iar când o face – abia în 1637 – preferă o formă de scriere autobiografică, pe care o

³ A se vedea, printre altele, următoarele studii: Patricia Reif, „The Textbook Tradition in Natural Philosophy, 1600–1650”, *Journal of the History of Ideas* 30, no. 1 (1969); Schmitt; Laurence W. B. Brockliss, *French Higher Education in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: A Cultural History* (Oxford and New York: Clarendon Press; Oxford University Press, 1987); Charles Lohr, „Metaphysics and Natural Philosophy as Sciences: The Catholic and the Protestant Views in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, in *Philosophy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Conversations with Aristotle*, ed. Constance Blackwell and Sachiko Kusukawa (London: Ashgate, 1999); Heikki Mikkeli, „The Aristotelian Classification of Knowledge in the Early Sixteenth Century”, in *Renaissance Readings of the “Corpus Aristotelicum”: Proceedings of the Conference Held in Copenhagen 23–25 April 1998*, ed. Marianne Pade (Copenhagen: Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen, 2001); David A. Lines, *University Natural Philosophy in Renaissance Italy: The Decline of Aristotelianism?* (Leiden; Boston; Koln: Brill, 2002).

⁴ Pentru o analiză a relației dintre Reformă și criza din cadrul gândirii filosofice a secolului al XVI-lea, a se vedea Peter Harrison, *The Bible, Protestantism, and the Rise of Natural Science* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998); „Philosophy and the Crisis of Religion”, in *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, ed. James Hankins (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

⁵ Un bun exemplu în acest sens este Cornelis Hendrik Leijenhorst, „Place, Space and Matter in Calvinist Physics”, *The Monist* 84, no. 4 (2001). A se vedea și următoarele studii mai ample Cornelis Hendrik Leijenhorst, Christoph Herbert Lüthy, and J. M. M. H. Thijssen, *The Dynamics of Aristotelian Natural Philosophy from Antiquity to the Seventeenth Century*, Medieval and Early Modern Science, (Leiden, Netherlands; Boston: Brill, 2002); Marcus Hellyer, *Catholic Physics: Jesuit Natural Philosophy in Early Modern Germany* (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2005).

⁶ Acest moment de ruptură între vechea și noua filosofie a fost discutat într-o serie de lucrări. Pentru o introducere în această problematică, a se vedea spre exemplu Stephen Gaukroger, *The Emergence of a Scientific Culture: Science and the Shaping of Modernity, 1210–1685* (Oxford; New York: Clarendon Press; Oxford University Press, 2006).

publică în deschiderea a trei eseuri mai tehnice: *Discours de la methode* (iar cele trei eseuri sunt Geometria, Meteorologia și Dioptrica). Fidel expunerii din *Discours*, Descartes va dezvolta un sistem filosofic, care va conduce la schimbarea cadrului de gândire aristotelic. Astăzi, tocmai datorită acestui sistem, Descartes este cunoscut drept părintele filosofiei moderne⁷. În articolul de față îmi propun să explorez două episoade din corespondența lui Descartes, dar care sunt importante pentru a înțelege contextul transformărilor care au generat *noua filosofie/știință*. Acestea sunt relevante pentru înțelegerea felului în care proiectele de reformă a cunoașterii sunt promovate în perioada modernă timpurie. Pornind de la Descartes, voi încerca să argumentez că unul dintre cei mai importanți „intermediari ai cunoașterii” din perioada respectivă – Samuel Hartlib (c. 1600–1662) – a căutat în cel puțin două rânduri să intre în contact cu filosoful francez, pe care a încercat să și-l facă aliat în diferitele planuri de reformă⁸. Voi începe prin a discuta câteva scrisori din perioada 1638–1640, avansând ulterior la o altă corespondență (Descartes)-Henry More-William Petty, de la 1648. În cazul celei din urmă, voi pune accentul pe schimbul de scrisori dintre More și Petty, mergând dincolo de considerațiile clasice ale lui Webster⁹. Concluzia la care voi ajunge va explora rolul lui Samuel Hartlib ca intermediar în Republica Literelor.

SAMUEL HARTLIB ȘI CERCUL SĂU

Numele lui Hartlib este unul familiar cercetătorilor din perioada modernă timpurie, acesta fiind legat de o mulțime de dezbateri și teme. Pe lângă „marii

⁷ Despre Descartes și rolul pe care filosofia sa îl are în reconfigurarea gândirii moderne s-a scris foarte mult. A se vedea, spre exemplu, Étienne Gilson, *Étude sur le rôle de la pensée médiévale dans la formation du système Cartésien* (Paris: Vrin, 1930); Jean-Robert Armogathe, *Theologia Cartesiana: L'explication physique de l'eucharistie chez Descartes et Dom Desgabets* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1977); Étienne Gilson, *Index Scolastico-Cartésien* (Paris: J. Vrin, 1979); Jean-Luc Marion, *Sur la théologie blanche de Descartes* (Paris: Presse Universitaires de France, 1981); *Sur L'ontologie grise De Descartes* (Paris: J. Vrin, 1981); Gary Hatfield, „First Philosophy and Natural Philosophy in Descartes”, in *Philosophy, Its History and Historiography*, ed. A. J. Holland (Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1985); Daniel Garber, *Descartes' Metaphysical Physics* (Chicago: The University of Chicago Press, 1992); Stephen Gaukroger, *Descartes: An Intellectual Biography* (Oxford: Clarendon Press, 1997); Roger Ariew, *Descartes among the Scholastics*, History of Science and Medicine Library (Leiden ; Boston: Brill, 2011); Bernard Joly, *Descartes et la chimie* (Paris: Vrin, 2011); John Schuster, *Descartes-Agonistes: Physico-Mathematics, Method & Corpuscular-Mechanism 1618–33*, vol. 27 (Springer Science & Business Media, 2012); Roger Ariew, *Descartes and the First Cartesians* (Oxford: Oxford University Press, 2014).

⁸ Pentru mai multe detalii privitoare la Samuel Hartlib și la cercul său informal de corespondenți, a se vedea G. H. Turnbull, „Samuel Hartlib's Influence on the Early History of the Royal Society”, *Notes and Records of the Royal Society of London* 10, no. 2 (1953); Charles Webster, ed. *Samuel Hartlib and the Advancement of Learning* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970); *Utopian Planning and the Puritan Revolution: Gabriel Plattes, Samuel Hartlib and 'Macaria'* (Oxford: Wellcome Unit for the History of Medicine, 1979); Vera. Keller, *Knowledge and the Public Interest, 1575–1725* (Cambridge University Press, 2015).

⁹ Este vorba despre lucrarea lui Charles Webster, „Henry More and Descartes: Some New Sources”, *The British Journal for the History of Science* 4, no. 4 (1969).

intermediari” – în sensul cercurilor de corespondenți – precum Marin Mersenne și Henry Oldenburg, Samuel Hartlib este alături de Nicolas-Claude Fabri de Peiresc în centrul unei rețele de colaboratori, care scrie, transmite și discută numeroase scrisori. Născut în Elbing (Polonia), Hartlib s-a stabilit încă din anii 1620 în Anglia, unde a și trăit până la finalul vieții. A fost un personaj foarte activ, care a căutat să unifice diferitele proiecte de reformă în educație, să promoveze noi politici publice (spre exemplu, proiectele de reformă agricolă din Anglia), dar mai ales, să unifice diferitele biserici reformate¹⁰. Pentru a-și atinge toate aceste scopuri, Hartlib a dezvoltat un cerc foarte larg de corespondenți, unii dintre aceștia având rolul de a transmite informații, alții de a influența punctul de vedere al unor contemporani, iar alții, de a face experimente. Din punct de vedere filosofic, „agenda” lui Hartlib este dominată de programul baconian și comenian de reformă a cunoașterii. Pe de o parte, propunerea lui Francis Bacon de reformă a filosofiei scolastice îl va conduce pe Hartlib la o susținere a diferitelor proiecte dezvoltate de cercul său de corespondenți: de observare, experimentare și construire a unor istorii naturale. Pe de altă parte, lucrările lui Amos Comenius par să servească unui dublu scop: Hartlib găsește în acestea un fundament (teologic) pentru o reformă de tip baconian, dar și promisiunea unei unificări a bisericilor protestante. Planul lui Hartlib de schimbare radicală a sistemului educațional a fost dezvoltat în anii 1630 și începutul anilor 1640, când l-a și invitat pe Comenius la Londra. Astfel, Hartlib – alături de colaboratorii săi de până atunci, dintre care îi menționez aici pe John Dury și Theodor Haak – a promovat planul de reformă în fața Parlamentului Englez, Comenius fiind prezent la Londra între 1641 și 1642. Războiul civil din Anglia a generat o situație incertă, astfel încât Comenius a fost nevoit să plece, iar Hartlib a trebuit să caute noi aliați pentru a sprijini programul de reformă a educației¹¹. În articolul de față mă interesează mai puțin detaliile planului lui Hartlib, cât mai ales felul în care acesta încearcă să colaboreze cu Descartes. În acest sens, episodul corespondenței dintre Henry More cu Descartes și intervenția lui William Petty în schimbul respectiv de scrisori este de foarte important. Această intermediere de către Hartlib a corespondenței ne arată o modificare de atitudine care va genera o abordare mult mai conflictuală. Premisa de la care pornesc este că utilizând corespondența ca mijloc de analiză filosofică, putem nuanța mult mai subtil diferitele variante interpretative, ce nu sunt direct vizibile în cadrul lucrărilor publicate.

¹⁰ Pe lângă referințele menționate anterior, în nota 8, mai trebuie amintite planurile milenarist-utopice promovate de către Hartlib și discutate în lucrări precum J. C. Davis, *Utopia and the Ideal Society: A Study of English Utopian Writing 1516–1700* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981); Donald R. Dickson, *The Thessera of Antilia: Utopian Brotherhood and Secret Societies in the Early Seventeenth Century* (Leiden: Brill, 1998); R. Appelbaum, *Literature and Utopian Politics in Seventeenth-Century England* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

¹¹ Nu este cazul să insist în acest articol pe proiectele lui Hartlib. O discuție exemplificativă se găsește în Oana Matei, „Macaria și un model baconian de fericire sistematică. Studiu introductiv”, în *Casa lui Solomon sau fascinația utopiei. Știință, religie și politică în Anglia secolului al XVII-lea*, ed. Dana Jalobeanu (București: ALL, 2011).

DESCARTES ȘI CERCUL LUI HARTLIB

O primă intersecție între Descartes și cercul lui Hartlib are loc imediat după publicarea *Discursului* (1637). Cel mai probabil în primăvara anului 1638, Descartes trimite printr-un intermediar necunoscut o scrisoare adresată lui Hartlib. Fragmentul care se păstrează reprezintă un comentariu succint al relației dintre Dumnezeu și Creație. Comentând ordinea naturii, Descartes pare să fie în acord cu Amos Comenius, „modul cel mai pe potriva naturii pare a fi acela (pe care presupun că l-a ales și Comenius, confirmând mai ales, după cum aud, cărțile celor două lumi – cea Mare și cea Mică – cu cartea Scripturii) care observă cu multă grijă urmele Creatorului în înfăptuirea lucrurilor”¹². După cum au notat diverși comentatori, fragmentul acesta de scrisoare ridică mai multe probleme de datare (spre exemplu referința la opera pansofică, în condițiile în care lucrarea *Pansophiae prodromus* a lui Comenius apare abia în 1639), dar și de acces la scrierile lui Comenius (în fragmentul citat, Descartes folosește expresia „după cum aud”, ceea ce pare să indice un acces indirect la opera lui Comenius)¹³. Este plauzibil să considerăm că Descartes nu era pe deplin familiarizat cu scrierile lui Comenius, dar cunoștea la nivel general anumite puncte de vedere ale acestuia, ceea ce este vizibil și în scrisoarea la care m-am referit. Voi merge în continuare pe sugestia de datare din ediția în limba română a corespondenței lui Descartes, cu atât mai mult cu cât situarea acestei scrisori la o dată anterioară pronunțării punctului de vedere asupra scrierilor lui Comenius pare să fie susținută și de conținutul unui alt schimb de scrisori.

Astfel, în august 1638, Descartes răspunde cel mai probabil lui Cornelis van Hogelande și își deschide scrisoarea cu următoarele rânduri:

am citit cu atenție cartea pe care v-ați dat osteneala să mi-o trimiteti și vă mulțumesc pentru ea. Autorul se dovedește a fi un om cu o minte luminată și o vastă învățătură și a avea, pe deasupra, multă probitate și râvnă pentru binele public. Tot ceea ce spune împotriva științelor aflate în uz și a modului în care sunt îndeobște predate este cât se poate de adevărat, iar plângerile sale sunt cât se poate de îndreptățite¹⁴.

Autorul pe care Descartes îl discută în acest fragment este nimeni altul decât Comenius, iar noul fragment pare să confirme cele spuse în scrisoarea de la începutul anului 1638. Dacă în cazul precedent nu era clar ce lucrări scrise de Comenius (respectiv, dacă) au fost citite de către Descartes, în cazul de față se cunoaște chiar și ediția la care se face trimitere în textul scrisorii. Este vorba despre *Conatuum Comenianorum praeludia ex bibliotheca SH* (1637). De data aceasta,

¹² Paternitatea fragmentului a fost contestată, după cum notează și Vlad Alexandrescu și Grigore Vida, autorii aparatului critic din ediția în limba română. A se vedea René Descartes, *Corespondența completă*, ed. Vlad Alexandrescu, trad. Vlad Alexandrescu et al., 3 vols., vol. 1, *Corespondența completă* (Iași: Polirom, 2014), 460.

¹³ A se vedea *ibid.*, 459–60nn4–5.

¹⁴ *Ibid.*, 619.

Descartes nu mai comentează „după cum aud(e)”, mărturisind că „am citit cu atenție” lucrarea lui Comenius. Iar judecata sa privitoare la ceea ce a citit este una foarte critică, în ciuda aspectelor pozitive pe care le pune în deschiderea scrisorii. Programul pansofic este văzut ca imposibil de realizat, iar „proiectul... de a strânge într-o singură carte tot ceea ce este de folos în toate celelalte”¹⁵ este criticat din rațiuni deopotrivă practice, dar și filosofice. Referitor la cele din urmă, este interesant de remarcat poziția pe care Descartes o susține în această scrisoare și ceea ce va prezenta mult mai târziu – într-o altă scrisoare, pe care o va pune ca prefață la ediția în limba franceză a *Principiilor filosofiei* (1648). În scrisoarea adresată lui Hogelande, Descartes menționează amestecul de idei pe care orice scriere îl are, multe dintre acestea fiind false sau lipsite de folos¹⁶. Cu alte cuvinte, lectura poate reprezenta un bun prilej de a dobândi cunoaștere, dar aceasta nu este singura cale prin care se poate avansa pe „treptele înțelepciunii”¹⁷. Pentru Descartes, eșecul unui astfel de demers vine dintr-o direcționare prea mare a cercetării pe un singur canal de obținere a cunoașterii (i.e., lectura). Astfel, el recomandă „...lectura, nu a tuturor cărților, ci în mod deosebit a celor ce au fost scrise de persoane în stare să ne dea îndrumări bune, căci este un fel de conversație pe care o avem cu autorii lor”¹⁸. Ce se întâmplă când autorii scrierilor respective nu oferă „îndrumări bune” este explicat în scrisoarea din 1638:

... adevărurile particulare, ce se găsesc pe ici, pe colo în cărți, sunt atât de dezlegate și atât de independente unele de altele, încât cred ca ar fi nevoie de mai multă minte și sărguință pentru a le strânge laolaltă într-un corp bine proporționat și ordonat, potrivit dorinței autorului, decât pentru a alcătui un astfel de corp din propriile descoperiri¹⁹.

Eșecul alegerii – lăsând la o parte laborioasa muncă de colectare a diferitelor puncte de vedere și informații – adevărurilor particulare din cărțile citite este cauzat de persoanele care fac selecția. Motivele pentru care se întâmplă acest lucru sunt expuse în numeroase rânduri în scrierile lui Descartes (a se vedea spre exemplu, partea a 6-a din *Discurs*): lipsa ordinii și imposibilitatea de a selecta numai ceea ce este relevant²⁰. Comenius este văzut de către Descartes exact în această cheie; aforismele acestuia „...nu conțin decât gânduri atât de generale, încât pare că are o cale lungă de străbătut până să ajungă la adevărurile particulare, care sunt singurele cerute pentru practică”²¹. Remarcabil, Descartes folosește aici distincția general-particular pentru a sublinia utilitatea cunoștințelor particulare.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ De văzut *Principiile filosofiei*, trad. Ioan Deac (București: IRI, 2000), 67. În scrisoarea-prefață, Descartes notează patru mijloace pentru dobândirea cunoașterii: noțiunile clare, experiența, conversațiile și lectura. Pentru articolul de față, nu este cazul unei analize detaliate a acestor mijloace.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Corespondența completă*, 1, 619.

²⁰ De văzut discuția din capitolul 2, în Dobre.

²¹ Descartes, *Corespondența completă*, 1, 619–20.

Dincolo de aceste considerente, Descartes prezintă o a doua critică referitoare la planul lui Comenius: acesta din urmă apropie într-o prea mare măsură religia cu știința. În cea de-a doua parte a scrisorii, Descartes spune despre Comenius că „pare să dorească să unească prea mult religia și adevărurile revelate cu științele care se dobândesc prin raționarea naturală”²². Această alăturare a celor două cărți – a Naturii și Scriptura – nu poate reprezenta pentru Descartes decât o deficiență fundațională a sistemului²³. Pentru Descartes, cele două au scopuri, mijloace și surse complet distincte, iar o punere a lor împreună nu va cauza decât confuzie. Aceste afirmații pot fi citite și ca o încercare a lui Descartes de a menține independența propriului demers filosofic în raport cu diferitele condamnări și conflicte apărute între religie și noua filosofie²⁴. Posibil ca filosoful francez să încerce menținerea unei autonomii extinse pentru „științele umane”²⁵, dar ținând cont de conținutul scrisorii către van Hogelande, afirmația de mai sus ar trebui interpretată ca exprimând considerațiile sale cu privire la opera lui Comenius. Astfel, Descartes se pronunță împotriva unui proiect de reformă filosofică fundamentat în teologie. Consecințele acestei poziții sunt extrem de importante pentru subiectul articolului de față, deoarece Descartes nu respinge doar afirmațiile lui Comenius din *Conatuum Comenianorum*, ci își exprimă obiecțiile cu privire la orice proiect similar de ancorare a noii filosofii într-o cheie de citire teologică. Pentru Hartlib și susținătorii acestuia, programul pansofic comenian era tocmai promisiunea înfăptuirii unei reforme a cunoașterii, în baza Reformei religioase. Mai mult, era o încununare a unui plan pedagogic de sorginte baconiană, dar care primea o justificare teologică. Prin refuzul său de a accepta fundamentul teologic, Descartes este în opoziție cu intențiile utopist-reformiste ale lui Hartlib.

Discrepanțele dintre cele două puncte de vedere devin evidente în scurt timp. Spre finalul anului 1639 și începutul lui 1640, Descartes trimite o scrisoare, de data aceasta, cu siguranță adresată lui Cornelis van Hogelande, în care reia subiectul discutat în precedenta scrisoare:

am citit anul trecut o cărticică, *De Conatibus Comenianeis*, iar celui care mi-o trimisese i-am răspuns că, după câte puteam ghici din ceea ce a scris, autorul mi se părea și ingenios, și învățat, și pios, dar nu înfățișa acolo nici o încercare care să dea speranță în privința celor făgăduite; ba chiar, întrucât părea că vrea să amestece științele omenești cu Sfintele Scripturi și din ele să întocmească o *Pansophie* care să fie la îndemâna chiar și a copiilor, mă temeam că nu va realiza nimic²⁶.

²² *Ibid.*, 620.

²³ Pentru discutarea celor „două cărți”, a se vedea Harrison, *The Bible, Protestantism, and the Rise of Natural Science; The Fall of Man and the Foundations of Science* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

²⁴ Cel mai celebru caz este acela al lui Galileo Galilei. Condamnarea lui Galilei a stat, de altfel, la baza amânării de către Descartes a publicării *Lumii*, care a rămas în cele din urmă în formă de manuscris, până la publicarea postumă în 1664.

²⁵ Descartes, *Correspondența completă*, 1, 620.

²⁶ René Descartes, *op. cit.*, trad. Vlad Alexandrescu *et al.*, vol. 2 (2015), 149–50.

Chiar și în acest mic fragment, Descartes reușește să îmbine elementul de *captatio benevolensis*, cu acela de critică din scrisoarea precedentă. La fel ca în primul caz, cuvintele inițiale de laudă sunt repede transformate în critică, nu însă înainte de a afla că în perioada scursă între cele două schimburi de scrisori, Descartes a mai citit o serie de lucrări ale lui Comenius incluse în volumul *Pansophiae prodromus*, publicat la Londra în 1639²⁷. Insistența lui Hartlib este vizibilă chiar și în răspunsul lui Descartes, deși numele acestuia nu este menționat: „...Comenius, despre care Domnia ta îmi scrii că ți se cere părerea mea, dar... nu adaugi de către cine...”²⁸. Hogelande acționează aici ca intermediar pentru Hartlib, iar răspunsul pe care Descartes îl va da în scrisoare va marca definitiv un punct de vedere opus proiectului comenian. Astfel, Descartes își structurează răspunsul pentru cazul în care „cererea vine de la autor sau de la prietenii lui”, dar și pentru situația în care „alții sunt cei care întreabă, fără a fi susținători ai unui maestru sau al altuia, ci doar ai adevărului”²⁹. Diferența dintre cele două tipuri de răspunsuri formulate de către Descartes constă nu în conținutul diferit, ci în expunerea mai scurtă sau mai lungă a propriului punct de vedere. Astfel, pentru autor sau prietenii acestuia, Descartes spune doar „că nu pot da despre această ultimă scriere o altfel de judecată decât cea pe care am dat-o despre prima, căci cu-adevărat nu am nimic de spus care să nu le fie neplăcut și nu sunt atât de necivilizat încât să vreau din proprie inițiativă să nu fiu pe placul celor care m-au socotit vrednic de a-mi cere părerea”³⁰. Cu toate acestea, Descartes își va exprima pe larg punctul de vedere, folosindu-se de oportunitatea de a se adresa celor care susțin „doar adevărul”. Într-adevăr, Descartes reia aici considerațiile sale mai vechi: afirmațiile cuprinse în scrierile lui Comenius nu sunt corect ordonate; sunt multe omisiuni; partea premergătoare proiectului pansofic este mai amplă decât ar fi necesar și nu certifică o bună stăpânire a cunoștințelor ce se presupun a fi predate; și nu în ultimul rând, reforma pedagogică trebuie întreprinsă cu mai multă *prudentia*, pentru că numai o puternică susținere publică („protejat de regi, sau de alții care exercită o putere supremă asupra celorlalți oameni”³¹) poate garanta un amplu program de reformă în educație.

Într-un anume sens, se poate spune că Hartlib și Descartes împărtășesc un punct de vedere comun: nevoia unui sprijin politic pentru o adevărată reformă în educație. Dar dincolo de acest ideal – despre care spuneam în începutul articolului că este un punct comun în cadrul multiplelor programe de reformă din modernitatea timpurie –, există diferențe majore între cei doi. Hartlib este atras de o reformă bazată pe o justificare teologică, ceea ce ar fi putut reprezenta și un mijloc de unificare a bisericilor protestante. Este un program utopic, la care mulți dintre colaboratorii lui Hartlib aderă și care se încearcă a fi impus în plan politic. De aici

²⁷ A se vedea *ibid.*, 150n2.

²⁸ *Ibid.*, 150.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.*

³¹ A se vedea *ibid.*, 152.

și susținerea pentru Comenius, despre care spuneam că este invitat la Londra la începutul anilor 1640. Pentru Descartes componenta teologică a programului este o deficiență majoră și în ciuda imixtiunilor teologice din metafizica sa – pe care o va scrie la scurt timp după acest schimb de scrisori – chestiunile filosofice și cele religioase sunt discutate autonom³². O altă diferență importantă vizează conținutul și ordonarea acestuia, dar nu voi insista pe acest lucru. Ceea ce doresc să subliniez în încheierea analizei primei etape a corespondenței lui Descartes cu cercul lui Hartlib este poziția foarte clară a acestuia în raport cu programul comenian. De altfel, pe 8 februarie 1640, filosoful francez concluziona răspunsul său către van Hogelande:

cât despre cele pe care vi le-am scris de curând asupra *Pansophiei* lui Comenius, n-aș vrea să le dați altora să le citească, întrucât cred că nu sunt nicidecum importante, dar n-aș vrea nici ca din vina mea să refuzați pe cineva care ține să-mi cunoască părerea asupra acestor lucruri, inclusiv pe Comenius însuși, dacă acesta ar cere-o, căci, dacă e atât de luminat pe cât socotesc că este, nu s-ar putea în niciun fel supăra pe mine pentru că am înfățișat în chip sincer și liber ceea ce cred a fi adevărat, de vreme ce opinia mea a fost cerută³³.

După acest eșec în a obține sprijinul lui Descartes, Hartlib pare să renunțe în a continua corespondența, ce este drept intermediată, cu filosoful francez. Pe lângă motivele filosofice invocate mai sus, alte cauze posibile țin și de statutul social și politic al lui Hartlib în Anglia³⁴, respectiv de perioada extrem de fecundă din punct de vedere filosofic pentru Descartes³⁵. Totuși, un nou episod care indică încercarea lui Hartlib de a se apropia de Descartes apare spre finalul anilor 1640, atunci când Henry More este folosit ca intermediar pentru o nouă discuție filosofică cu Descartes.

Conform unui studiu, devenit clasic, al lui Charles Webster³⁶, Hartlib și More intră în contact în 1647, iar un an mai târziu, More este deja convins să înceapă o corespondență filosofică cu Descartes. Dacă în cazul precedent era evident scopul urmărit de către Hartlib – aflarea punctului de vedere cartezian cu privire la programul comenian de reformă –, de data aceasta miza schimbului de scrisori nu mai este atât de evidentă. Astfel, Webster reproduce un mic fragment dintr-o scrisoare a lui Henry More, în care acesta îi identifică pe Hartlib și Cudworth ca fiind factorii declanșatori ai corespondenței sale cu Descartes:

³² Pentru relația dintre metafizică și fizică, plus rolul pe care îl are divinitatea în fundamentarea legilor naturii, a se vedea John Henry Garber, „Metaphysics and the Origins of Modern Science: Descartes and the Importance of Laws of Nature”, *Early Science and Medicine* 9, no. 2 (2004).

³³ Descartes, 2, 175.

³⁴ A se vedea Webster, *Samuel Hartlib and the Advancement of Learning; Utopian Planning and the Puritan Revolution: Gabriel Plattes, Samuel Hartlib and 'Macaria'*.

³⁵ În perioada 1640–1648, Descartes publică cele mai importante scrieri filosofice: *Meditațiile metafizice și Principiile filosofiei*.

³⁶ Webster, „Henry More and Descartes: Some New Sources”.

Înțeleg din scrisoarea dl. Cudworth că dl. Hartlib și-a dorit ca eu să îi scriu lui Descartes. Dl. Cudworth, mai sus menționat, m-a vizitat, iar eu le-am dat amândurora satisfacție în scris, dând curs ideii respective; percep într-atât de bine filosofia Domnului și o aprob, încât găsesc prea puține chestiuni de bază în filosofia sa încât să am o controversă cu el³⁷.

Interesant este că în această nouă stratagemă, Hartlib se folosește de un tânăr filosof, profund influențat de sistemul filosofic al lui Descartes. De data aceasta, intermediarul prin care Hartlib încearcă să mențină un dialog cu filosoful francez este chiar un gânditor care cunoaște în detaliu filosofia carteziană. More este încurajat să poarte acest dialog, pe care îl începe, de altfel, într-un mod pozitiv și admirativ la adresa lui Descartes. Scriindu-i acestuia din urmă la 11 decembrie 1648, More își exprimă toate speranțele că „incomparabilul filosof Descartes” nu se va arăta nemulțumit pentru „întreruperea” cauzată de scrisoarea trimisă. Dincolo de acest entuziasm al lui More, conținutul primei epistole a acestuia exprimă o bună înțelegere a filosofiei lui Descartes, dar și o adeziune la demersul cartezian.

Răspunsul lui Descartes este scris la data de 5 februarie 1649, iar More primește scrisoarea la 20 februarie, pentru a răspunde la puțin timp după aceea, la 5 martie 1649, când scrisoarea sa către Descartes este expedită împreună cu o foarte scurtă epistolă adresată lui Hartlib³⁸. Ceea ce doresc să exemplific prin trimiterea la schimbul de scrisori dintre More și Descartes este rolul de intermediar pe care Hartlib îl are și să încerc a formula o explicație pentru cel de-al doilea eșec în tentativa lui Hartlib de a se apropia de Descartes. Prin urmare, discuția care urmează în acest articol se va construi în continuarea analizei lui Webster, dar va merge pe o linie rămasă neexplorată de către acesta din urmă. Impactul pe care scrisoarea lui More l-a avut asupra unui membru al cercului lui Hartlib, William Petty este unul considerabil. Webster a reprodus schimbul de scrisori dintre cei doi, arătând diferențele dintre două tipuri de gândire pe care ulterior le vom regăsi și în opoziția unei importante facțiuni din Societatea Regală britanică în fața unor încercări așa-zis speculative de a face filosofie. Literatura de dată mai recentă a creionat aceste dispute sub forma categoriilor de „filosofie experimentală” *versus* „filosofie speculativă”³⁹. Voi relua discuția din Webster, dar mă voi folosi și de

³⁷ Conform *ibid.*, 364: „I understood by Mr. Cud[worth's] letter that Mr. H[artlib] had a desire that I would write to des Cartes. Mr. Cud[worth] of late very lately of him[s]elf was at me again and so I have satisfied them both in writing, and I want now only safe conveyance; But the Philosophy of the Gentlm[an] I doe so clearly well perceive, and approve of, that have very little that I hold fundamental to his Philosophy to controverswith him”.

³⁸ Nu voi detalia episodul acesta, fiind deja convingător prezentat de către Webster (*ibid.*). Din moment ce volumul 3 din corespondența completă a lui Descartes nu a fost încă publicat, referințele la episodul Descartes–More–Petty vor fi făcute la Hartlib Papers Online (M. Greengrass, M. Leslie, and M. Hannon, „The Hartlib Papers”, Sheffield: HRI Online Publications, 2013).

³⁹ De văzut în acest sens diferitele studii ale lui Peter Anstey: Peter Anstey, „Experimental Versus Speculative Natural Philosophy”, in *The Science of Nature in the Seventeenth Century: Patterns of Change in Early Modern Natural Philosophy*, ed. Peter Anstey and John Schuster, Studies in History and Philosophy of Science (Dordrecht: Springer, 2005); Peter Anstey and Alberto Vanzo, „The Origins of Early Modern Experimental Philosophy”, *Intellectual History Review* 22, no. 4 (2012).

proiectul Harlib Papers online pentru a argumenta că punctul de flexiune în formarea unei atitudini polemice pe linia experimental-speculativ este de găsit în corespondența dintre More și Petty și că acesta apare ca urmare a unui al doilea eșec al apropierii lui Descartes de agenda reformatoare a lui Samuel Hartlib și a grupului său.

În 1647, William Petty publică un pamflet intitulat *The Advice of W.P. to Mr. Samuel Hartlib for the Advancement of some particular Parts of Learning*. Textul prezintă multiple influențe din literatura utopică (e.g., Campanella) și construiește imaginea unei comunități de sorginte baconiană. Asemănarea cu *Noua Atlantidă* a lui Francis Bacon este foarte mare, Petty descriind în detaliu diferitele funcții pe care membrii comunității le-ar avea în noua societate – cu vădite trimiteri la Casa lui Solomon a lui Bacon⁴⁰. Ceea ce apare foarte pregnant în textul lui Petty este însă relevanța practică a întregului ansamblu descris în lucrare, respectiv modul în care inovațiile și invențiile contribuie la bunăstarea comunității prezentate în textul respectiv. Temele acestea reprezintă dezvoltări ale planului baconian și, deloc întâmplător, ele se suprapun cu planurile lui Hartlib. Pentru Webster, Petty reprezenta „the meteoric prodigy”, iar pentru Feingold, acesta era doar un filosof în căutarea unui patron⁴¹. Conform lui Feingold, Petty accentuează ceea ce el percepe ca fiind punctul central al agendei lui Hartlib, tocmai pentru a putea primi susținere din partea acestuia. Argumentul este convingător, mai ales că acesta poate explica și modificarea priorităților din respectiva agendă și formarea unui puternic punct de vedere polemic în raport cu filosofia carteziană. Într-o corespondență mediată de această dată de către Hartlib, Petty și More vor susține două abordări filosofice diferite. Pentru Petty, More a greșit fundamental atunci când l-a lăudat pe Descartes pentru filosofia, dar mai ales pentru principiile sale. Acestea din urmă sunt considerate ca simple supoziții, produsul unei imaginații prea bogate – principiile lui Descartes sunt descrise ca „imaginare” – și care ar trebui verificate și conduse de către „experimente”⁴². Petty nu ezită să îl laude pe Cornelis Drebbel pentru utilitatea

⁴⁰ Pentru o literatură mai recentă privitoare la Casa lui Solomon și la programul baconian, a se vedea M. Hunter and P. B. Wood, „Towards Solomon’s House: Rival Strategies for Reforming the Early Royal Society”, *History of Science* 24, no. 63 (1986); Francis Bacon, *Noua Atlantidă*, trad. Dana Jalobeanu (București: Nemira, 2007); Daniel Garber, „Bacon, the *New Atlantis* and the Uses of Utopia”, *Studii de știință și cultură* 23, no. 4 (2010); Francis Bacon, *Cele două cărți despre excelența și progresul cunoașterii divine și umane*, trad. Dana Jalobeanu și Grigore Vida (București: Humanitas, 2012); Daniel Garber, „Merchants of Light and Mystery Men: Bacon’s Last Projects in Natural Philosophy”, *Journal of Early Modern Studies* 3, no. 1 (2014).

⁴¹ Webster, „Henry More and Descartes: Some New Sources”, 366; Mordechai Feingold, „‘Experimental Philosophy’: Invention and Rebirth of a Seventeenth-Century Concept”, *Early Science and Medicine* 21 (2016): 5.

⁴² A se vedea Greengrass, Leslie, and Hannon. Scrisoarea lui Petty prezintă numeroase modificări, nu toate realizate de aceeași persoană (nr. de referință pentru scrisoare este 7/123/1A–2B: 2B BLANK). Consider că aceste modificări arată cât de dificil a fost ca Petty să își formuleze răspunsul și că a avut nevoie de ajutor pentru a ajunge la forma pe care o găsim reprodusă și în Webster.

invențiilor sale. Ceea ce lipsește din scrisoarea lui Petty este numele lui Bacon, dar trimiterea la acesta este evidentă în referința la „experimentele dătătoare de lumină”.

Interesant este că în perioada cât se poartă această corespondență Hartlib ducea eforturi susținute de a convinge persoane afiliate Universității din Cambridge să adere la agenda sa de reformare a sistemului educațional⁴³. More apare ca total dezinteresat de acest lucru, iar singura sa preocupare – după cum notează și Webster – este să îi răspundă lui Descartes. Acesta este contextul în care Petty își declanșează spiritul critic descris în paragraful anterior. More își trimite replica direct către Hartlib, apărând reușitele filosofice ale lui Descartes. La provocarea de a accepta experimentul, More răspunde că nu respinge în niciun fel abordarea experimentală, dar laudă din nou principiile filosofului francez. În cuvintele lui More,

Aprob cu mare bucurie zelul pe care Dl. Petty îl arată experimentelor, deoarece consider experiența ca bază a cunoașterii. În al doilea rând... sunt într-atâtea experimente deja cunoscute și raportate... Astfel, consider că era necesar un spirit Arhitectonic, decât o muncă Empirică... În al treilea rând, consider că primele principii ale Filosofiei Naturale trebuie cu necesitate să fie opuse acuzației că sunt Imaginare, astfel încât să le numim mai degrabă raționale⁴⁴.

De remarcat aici legătura strânsă dintre rațiune și experiență pe care More o promovează. Astfel, More pare să sugereze că este o falsă alegere între cele două extreme și că atât rațiunea cât și experiența trebuie urmate, deși prima dintre acestea va juca rolul esențial în stabilirea fundamentului filosofic. Pentru Webster, acest schimb de scrisori stă mărturie pentru faptul că „More a fost provocat la o susținere fără restricții a raționalismului cartezian”, deși o serie de autori precum Barrow, Power, Boyle, Hall și Glanvill „erau conștienți că metodele lui Bacon și Descartes aveau atribute complementare, care le făceau deopotrivă necesare pentru «filosofia experimentală»”⁴⁵.

Ceea ce rămâne însă din schimbul de scrisori prezentat aici este o transformare radicală de atitudine. Petty, dacă urmărim sugestia lui Feingold, ne oferă – ca un seismograf de foarte mare precizie – indiciul unei profunde mișcări în cercul lui

⁴³ Conform Webster, „Henry More and Descartes: Some New Sources”, 366.

⁴⁴ Fragmentul face parte din scrisoarea trimisă de More lui Hartlib (pentru Petty), la 12 martie 1649 (nr. de referință în Hartlib Papers Online, 18/1/2A–3B): „Mr Pettys zeal for experiments is of me very highly approved of, for I account experience the basis of knowledge. Yett secondly... there are so many known experiments upon record already, ...So that I think there was more need of an Arkitectonicall witt, then of an Empiricks industry, ...Thirdly I conceive that the first principles of Naturall Philosophy must necessarily be obnoxious to the imputation of Imaginary, with them that will rather so call them than rationally”.

⁴⁵ De văzut Webster, „Henry More and Descartes: Some New Sources”, 373. Cele două pasaje sunt: „More was provoked into an unrestrained defence of Cartesian rationalism” și „were aware that the methods of Bacon and Descartes had complementary features, which made them jointly necessary for the ‘experimental philosophy’”.

Hartlib. More este văzut aici ca reprezentând filosofia de tip cartezian, iar acest mod de a face filosofie va deveni un exemplu negativ pentru reprezentanții cercului lui Hartlib. Dacă într-o primă fază – corespondența din anii 1638–1640, discutată anterior – Descartes era pe o poziție neutră, fiindu-i cerută părerea despre scrierile lui Comenius, de această dată se conturează o imagine diferită. Este o re poziționare care îl identifică pe Descartes (și reprezentanții filosofiei carteziene) drept adversar filosofic. Contextul polemic al acestei scrisori este doar începutul unei dezvoltări care va culmina cu opoziția experimental-speculativ din perioada anilor 1660–1670 în Societatea Regală. Remarcabil, Petty este personajul care creionează și linia de argumentare: experimentul și programul baconian trebuie urmate. Paradoxal, acest program va înlătura o metodă mixtă, care pune rațiunea și experimentul împreună. Ceea ce More susține în răspunsul la scrisoarea lui Petty va deveni în contextul formării Societății Regale și a retoricii din jurul acesteia o formulă desuetă de susținere a unei filosofii „speculative”.

CONCLUZII

Pentru a concluziona articolul de față și, mai ales, pentru a pune împreună cele două episoade descrise mai sus, voi încheia prin a discuta rolul lui Hartlib în tot acest schimb de scrisori. Primul set de corespondență prezentat în lucrare a reprezentat o încercare din partea lui Hartlib de a afla punctul de vedere al lui Descartes cu privire la proiectul lui Amos Comenius. În cadrul cercului lui Hartlib, aceasta este o perioadă dedicată preponderent unor proiecte utopice. Probabil și datorită eșecului de a îl impune pe Comenius și mai ales planul acestuia de reformă a educației, gruparea lui Hartlib se va orienta spre dezvoltarea unor proiecte mult mai restrânse (exemplul cel mai bun în acest sens este implicarea în reforma agrară). Remarcabil, această periodizare se suprapune perfect și cu modul de răspândire a baconianismului în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Conform lui Graham Rees, între 1620 și 1640, accentul era pus pe „scheme de tip baconian pentru producere și schimbul de informație tehnologică și științifică”⁴⁶. Acest lucru se modifică după 1640, când Bacon este folosit în moduri extrem de diverse, oferind un generos cadru ideologic pentru justificarea mai multor programe („the plurality of Commonwealth Baconianisms”)⁴⁷. Cercul lui Hartlib preia această apropiere a lui Bacon, iar programul comenian susținut inițial nu reprezintă decât o continuare a planurilor lui Bacon de reformă a cunoașterii și mai ales de modificare a pedagogiei scolastice. Prin renunțarea la Comenius ca figură centrală,

⁴⁶ Graham Rees, „Reflections Upon the Reputation of Francis Bacon’s Philosophy”, *Huntington Library Quarterly* 65, no. 3/4 (2002): 380. „Baconian schemes for the production and exchange of scientific and technological information”.

⁴⁷ *Ibid.*

Bacon primește un rol mult mai proeminent în agenda respectivă. Petty exemplifică foarte bine această nouă atitudine: publică un tratat în care prezintă o societate științifică de tip Casa lui Solomon și apără cunoașterea obținută prin observație și experiment. În această modificare de atitudine, Descartes nu poate fi integrat; ba dimpotrivă, ajunge să fie portretizat ca exponentul unei paradigme complet opuse.

În corespondența din 1638–1640, Descartes își spune punctul de vedere cu privire la Comenius și la programul acestuia. Mai mult, dezvoltarea filosofiei carteziene în anii 1640 va duce la formularea unui sistem centrat pe metafizică. Atunci când poartă corespondența cu Henry More, Descartes era deja un filosof consacrat pe plan european. Curios este că More este încurajat de către Hartlib și Cudworth să îi scrie mult mai faimosului său contemporan. Consider că de această dată interesul lui Hartlib nu mai constă în abordarea lui Descartes, ci în politica pe care acesta o duce în contextul Universității din Cambridge. Prin urmare, More, nu Descartes, este personajul cheie în contextul discuției din acest articol. Iar atitudinea lui More – pe de o parte, de susținere entuziast-admirativă a filosofiei lui Descartes, pe de altă parte, de lipsă de interes pentru planurile lui Hartlib cu privire la Universitatea din Cambridge – este cea care va declanșa reacția negativă din partea lui Petty (sprijinit probabil și cu acordul lui Hartlib). Acesta din urmă era relativ nou-venit în cercul lui Hartlib și căuta a se impune, iar corespondența discutată în a doua parte a lucrării ne arată un personaj foarte polemic. Ceea ce am vrut să arăt – mergând dincolo de excelenta analiză a lui Webster – este că, prin acțiunea sa, Petty ajunge să exprime o poziție care va deveni dominantă în contextul formării Societății Regale. Primind acceptul lui Hartlib de a îi replica lui More, Petty pune bazele atitudinii „filosofiei experimentale” și a justificării acesteia într-un program de sorginte baconiană. În acest sens, studiul corespondenței filosofice din perioada respectivă și analiza dinamicii corespondenței dintre Descartes și reprezentanți (în sens larg) ai cercului lui Hartlib sunt esențiale pentru o mai bună înțelegere a istoriei perioadei moderne timpurii⁴⁸.

⁴⁸ Doresc să le mulțumesc colegilor mei din proiectul de cercetare *Collaborative research, technological advancement and experimental philosophy in the 17th century: The Hartlib Circle and the rise of the “new science”* (Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” din Arad), Oana Matei, Ovidiu Babeș și Alex Mexi, pentru discutarea unor forme preliminare a acestei lucrări.